

Az ígérő jog Somló *Juristische Grundlehre*jében¹

Zódi Zsolt

Egyetemi docens, Miskolci Egyetem;
tudományos munkatárs, MTA TK Jogtudományi Intézet
E-mail: Zodi.Zsolt@tk.mta.hu

Összefoglalás. Somló Bódog kétségtől a magyar jogbölcsélet egyik (ha nem a) legkiemelkedőbb személyisége. Az is vitán felül áll, hogy ezt elsősorban az 1917-es nagy munkájának, a *Juristische Grundlehre*nek (JG) köszönheti. Akkoriban a német nyelvterületen meglehetősen külön módon John Austin parancselméletét fejlesztette tovább. A továbbfejlesztés többirányú, de az egyik legfontosabb eleme az, hogy Somló szerint a jog nemcsak a szuverén parancsaiból, hanem annak *ígéreteiből* is áll. A cikk a JG ezen elemét veszi alaposabban górcső alá.

Az első részben feltárja az ígérő jog (*Versprechensrecht*) szakirodalmi hátterét. Itt bemutatja, hogy bár az ígérő jog kategóriája ismert volt már a német szakirodalomban (főként Jellinek elméletéből), Somló részben azzal, hogy Reinach szociális aktus elméletére is támaszkodik, részben pedig azzal, hogy az ígérő jog következményeit részletesen kibontja az egyedi jogviszonyokban található jogok és kötelezettségek rendszerében, egészen eredetét alkotott.

A cikk második része rekapitulálja magát az elméletet, részben magyarázó ábrák segítségével.

A harmadik rész kritika alá veszi az elméletet, és bebizonyítja, hogy Somló a szociológiai és a neokantianus nézőpont egyesítésével egy sor feszültséget is belekódolt az elméletébe. A cikk végén összeveti az austini elmélet két-féle továbbfejlesztését, a Herbert Hart-féle másodlagos jogot és a Somló-féle ígérő jogot.

Kulcsszavak: Somló Bódog, *Juristische Grundlehre*, ígérő jog, *Versprechensrecht*, Georg Jellinek, Adolf Reinach

Abstract. The Concept of Promising Law in Felix Somló's *Juristische Grundlehre* (Basic theory of Law)

Felix Somló is beyond doubt the “representative man” of Hungarian legal theory, and this is mainly due to his *magnum opus*, the 500 pages long *Juristische Grundlehre*. The unique feature of the work is, that it is using John Austin’s “command theory” of law as a theoretical basis, which, at that time was outstanding in the German *Kulturkreis*.

1 Hálás vagyok Sólyom Péternek, aki a szöveg első verziójához értékes, olykor komoly félreértésekre is rámutató megjegyzéseket fűzött.

Somló develops Austin's theory in many respects. One of his main innovation is, that according to him, the law is not only comprising commands, but it also contains *promises* of the sovereign. The article deals with this part of the theory.

In the first part I analyse the theoretical background of promising law. (*Versprechensrecht*). Here I demonstrate that although the promising law was a known notion in the German legal literature before, (e.g. from Jellinek's theory of "self-obligation" of the state), Somló elaborated a unique theoretical construction, where he connected Jellinek's theory with Reinach's theory of social acts, and with Stammler's theory of normative claim (*Geltungsanspruch*).

In the second part the article recapitulates, and illustrates with figures how does the theory functions in different legal fields.

In the third part I analyse the theory itself critically. Here my conclusion is, that the attempt to integrate the neo-Kantian methodological foundation with Austin's concepts, and with the theory of social acts necessarily brought a huge internal tension to the theory. As a contrast at the end of the paper I shortly describe Herbert Hart's attempt to exceed Austin's theory, and the differences between his, and Somló's theory.

Keywords: Felix Somló, Juristische Grundlehre, promising law, Versprechensrecht, Georg Jellinek, Adolf Reinach

Somló Bódog kétségkívül a magyar jogbölcselet egyik (ha nem a) legkiemelkedőbb személyisége. Az is vitán felül áll, hogy ezt elsősorban az 1917-es nagy munkájának, a *Juristische Grundlehre*-nek (JG) köszönheti. Bár Somló ez ellen a minősítés ellen élénken tiltakozott, mégis az utókor a JG-t a 19–20. század fordulóján a német nyelvterületen virágzó általános jogtanok füzérébe sorolta be.² Ez az áramlat, amely Adolf Merkel 1874-es programadó írásával veszi kezdetét,³ és olyan műveket vonultat fel, mint a *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie* Karl Bergbohm-tól,⁴ a *Juristischen Prinzipienlehre* Ernst Rudolf Bierlingtől,⁵ a jog strukturális elemeinek általános leírására vállalkozott, egyfajta kapocsként a jog filozófiája és a tételes jogtudományok között. Somló tiltakozásának magyarázata az, hogy szerinte ezek a jogtanok a létező jogrendszerekből mintegy indukció útján gyűjtik ki az egyes jogrendszerek tartalmába foglalt fogalmakat, majd ezekből általánosítanak. Azonban egy jogtartalmi fogalom mindenképpen jogtartalmi fogalom marad – mondja –, bármilyen elvont kategóriák alá is soroljuk. Somló a maga elméletét a jog formájával foglalkozó, a konkrét jogi tartalmakat figyelmen kívül hagyó, és csak a jog a priori, a jog előtt logikailag tételezendő jelenségeire,

2 Kaufmann nyomán Andreas Funke mutat rá erre. Funke 2004. 1. és ugyanígy Funke–Sólyom 2013. 66.

3 Merkel 1874. 1.

4 Bergbohm 1892.

5 Bierling 1894.

azaz jogi alapfogalmakra építi, amelyek nélkül „semmiféle jogállapotot nem tudunk elképzelni”.⁶

A *JG* ezeknek a műveknek a sorában azonban nemcsak ezért különleges, hanem azért is, mert az ekkor egyébként német nyelvterületen szinte ismeretlen John Austin elméletére épít.⁷ Ez a választás egyáltalán nem tette a szerző dolgát könyvíróvá, és nem csak mestere ismeretlensége miatt. A jog parancsként való leírása, majd ebből a definícióból épp a kényszer mozzanatának száműzése szembement a kor szokásos definícióival. Somlót a fogalom felépítésében az újkantianizmus és ezen belül Stammler érvényességi igényre alapozott elmélete⁸ segítette. Ebben az írásban ugyanakkor igyekszem arra is rámutatni, hogy ez a keverék rengeteg belső feszültséget is kódolt Somló elméletébe, aki könyvében a szociológiai szemléletre, sőt olykor a pszichologizálásra is szívesen hajlott.

Somló Austin elméletét sok ponton továbbfejleszti. Az austini elmélet szerint a jog a szuverén szankcionált általános parancsa, amelyet a független politikai közösség tagjai számára nyilvánít ki (fektet le).⁹ Somlónak e definíció szinte minden eleméhez van hozzászólása. A *JG*-ben szisztematikusan veszi végig ezeket az elemeket, hol kritizálva, hol hozzáadva, hol finomítva rajtuk. Véleményem szerint a legfontosabb, mégis talán a legkevesebbet méltatott pont, vagyis ahol Somló kiegészíti mesterét, az ígérő jog koncepciója. A jog ugyanis Somló szerint nemcsak a jogalkotó hatalom parancsaiból, hanem annak ígéreteiből is áll.

Ez a kiegészítés kétségkívül igen szellemes, de természetesen nem előzmények nélkül való – és Somló az ígérő jogról szóló fejtegetései során alaposan fel is tárja az ötlet irodalmi hátterét. Másrészt az, hogy a jog nem magyarázható pusztán parancsokként, a 20. század egyik legbefolyásosabb jogfilozófusának, Herbert Hartnak is az egyik központi gondolata, sőt egyik kiindulópontja híres könyvében, bár kétségkívül az is igaz, hogy ő nagyon sok ponton jut radikálisan más következtetésekre, mint Somló.

Jelen tanulmány, a fentebb felvetett gondolatokat kibontva, három részben három kérdést vizsgál. Az első részben igyekszem feltárni az ígérő jog helyét és szakirodalmi hátterét a *JG*-ben. Előbb Somló és Austin kapcsolatát vizsgálom: mely pontokon kritizálja Austint, hogyan viszonyul az elméletéhez? Milyen elemeket használ és melyeket vet el ebből az elméletből? Az első rész második alrészében kifejezetten az ígérő jog szakirodalmi hátterét vizsgálom. Fő következtetésem itt az, hogy bár a német irodalom ekkor már évtizedek óta taglalta az ígéret mint morális vagy akarati kategória jelentőségét a jogban, Somló megoldása mégis teljesen originális, amelyet főként Jellinek állami önkötelezésről szóló tana és Reinach szociális aktus elmélete inspirált. A második részben részletesen elemzem

6 Somló 1917. 9.

7 Austin 1885.

8 Különösen Stammler 1911.

9 Pl. Austin 1885. 220.

az ígérő jogra vonatkozó fejtegetéseket. Somló ezzel a gondolati konstrukcióval egy sor olyan jogi jelenségre talál megoldást, amelyre az ekkor divatos elméletek még nem tudtak plauzibilis magyarázattal szolgálni. Végül a harmadik részben az ígérő jog elméletét igyekszem kritikailag megvizsgálni. Itt az a tézisem, hogy Somló két énje, a szociológus és az újkantiánus jogfilozófus időnként feloldhatatlan ellentmondásokba keveredett egymással, és ez az egyébként valóban elegáns elméletet is megterheli. E részben röviden a harti másodlagos jog és a Somló-féle ígérő jog összehasonlítását is elvégzem. Itt arra a következtetésre jutok, hogy a harti gondolat nem is áll olyan messze a parancselmélet Somló-féle továbbfejlesztésétől. Igaz azonban az is, hogy Hart magyarázata – amelyet nem béklyóznak az újkantiánus megfontolások – jóval könnyebben elfogadható és emészthető egy modern jogász számára, mint Somlóé.

Az ígérő jog szakirodalmi háttere

Az ígérő jog koncepciója kapcsán Somló már annak megalapozásakor is több tudatnyi szerzőre hivatkozik, másrészt a fogalom bevezetése után, majd felépítéskor, végül négy oldalon külön is elemzi az ígérő jog szakirodalmi hátterét. A továbbiakban ennek nyomán haladok a gondolatmenetemmel.

Megalapozás: kapcsolat Austin elméletével

Somló az austini elméletre épít, ezért érdemes röviden arról is szólni, hogy mi is a kapcsolata ezzel az elmélettel. A *JG* két hosszabb fejezetet is szentel az austini elmélet és saját teória különbségeinek taglalására, de a könyv számos pontján – saját elméletének kifejtése során – is utal ezekre. A továbbfejlesztés többirányú: a szuverén, a szokásszerű engedelmesség, a szankcionáltság – az austini jogfogalom szinte minden eleme terítékre kerül.

Az első hosszabb rész, ahol Austint emlegeti, a *JG* 32–37. oldalai. Itt a vizsgálódások középpontjában a *Juristische Grundlehre* „műfaji” besorolása áll. Somló ugyanis saját művét azzal igyekszik megkülönböztetni a kortárs jogi gondolkodás többi könyvétől, hogy bevezeti a „jogtartalmi” és a „jog formai” fogalmait. Somló elismeri, hogy Austin művében vannak utalások arra, hogy a *Lectures* mint általános jogelmélet (general jurisprudence) nem más, mint a jog „szükségesnek tartott” (esteemed necessary) fogalmainak elemzése, ám rámutat arra is, hogy Austin legalább három ponton következtelen ezzel kapcsolatban. Először is Austin keveri a szükséges (nélkülözhetetlen – unvermeidlich) és az egyszerűen általános (allgemein) fogalmakat. Másodszor világos, hogy a szuverén, parancs stb. fogalmai szükségszerűek, ám Austin olyan megkülönböztetéseket is elemez, amelyek egyáltalán nem szükségesek, mint pl. az ex contractu, ex delictu és a quasi ex contractu

keletkezett kötelezettségeket. Végül ez oda vezet, hogy Austin, bár minden jogrendszerrel szeretne szólni, valójában csak a fejlett jogrendszerekről beszél.

A második hosszabb részben a jog fogalmának meghatározása kapcsán röviden ismerteti az austini elméletet,¹⁰ melyet a többi „helytelen” elmélet mellett (célelmélet, egyoldalú helyeslési elmélet, elismerési elmélet, kényszerelmélet), a „követési elméletként” (Befolgungstheorie) címkéz. Kritikája végül itt is arra fut ki (Maine-nel egyetértve), hogy az austini konstrukció szinte csak a korabeli brit valóságra alkalmazható és korántsem minden jogrendszerre.

A részleteket illetően a könyv szinte teljes fogalmi apparátusát vonatkozásba hozza Austinnal. Így van ez mindjárt a szankcionált és a szankcionálatlan normák különbségének kifejtésénél, ahol azt írja – Austinnal ellentétben –, hogy a jognak nem fogalmi eleme a szankcionáltság.¹¹ De Somló összeveti a szokást (Konventionalsnorm) és az austini positive morality kategóriáit,¹² majd a jogalkotó hatalom¹³ és a szokásszerű engedelmesség kategóriáit¹⁴ is. Ugyanakkor a jogalkotó hatalom Somlónál szinte teljesen megegyezik Austin szuverénjével, és akárcsak Austin sovereignjét, Somló *Rechtsmacht*-jét is bizonyos empirikus sajátosságai (követettség, a jogviszonyok széles körére kiterjedő szabályozás, más hatalmaknak való nem engedelmeskedés) teszik jogalkotó hatalommá.

Somló foglalkozik a nemzetközi jog austini koncepciójával is, hiszen a nemzetközi jogot, mint tudjuk, Austin a „positive morality” területére száműzte,¹⁵ első sorban a nemzetközi jogalkotó hatalom nemléte miatt. Somló is tagadja a nemzetközi jog jogi voltát, de más ok – a nemzetközi jog szabályainak szórványossága, töredékessége, az életviszonyok csekély hányadát átfogó volta – miatt.¹⁶

Végül az alanyi jogok és kötelezettségek elméleténél szinte változtatás nélkül mesterére támaszkodik: azt a következtetést bizonyítva, hogy a kötelezettség a jogi jelenségek megértéséhez a kulcs, és bár kötelezettség lehetséges alanyi jog nélkül, az alanyi jog sohasem létezhet kötelezettség nélkül. Kötelezettséget pedig csak a jogalkotó hatalom parancsai hoznak létre.¹⁷

Az ígérő jog felépítése: a német szakirodalmi háttér

A saját elméletének és az austini elméletnek a kapcsolódási pontja a Befehlsrecht und Versprechensrecht fejezetet közvetlenül megelőző és Binding elméletének

10 Somló 1917. 150–152.

11 Somló 1917. 65.

12 Somló 1917. 78.

13 Somló 1917. 93.

14 Somló 1917. 93.

15 Somló 1917. 167.

16 Somló 1917. 159.

17 Somló 1917. 498.

kritikai ismertetését tartalmazó rész.¹⁸ Ez azzal zárul, hogy Binding megkülönböztetését rekapitulálja a büntetőjog „kétrészes” mondatáról, amelynek grammatikai és legyen-mondat formája is van. Ez a kettősség például a büntetőjog vonatkozásában a következőt jelenti: „Alattvaló, ne lopj, vagy Bíró, ítélj a tolvajt börtönbüntetésre. És minden esetben: alattvaló, én, a jogalkotó hatalom megígérem neked, hogy a tolvajt börtönbüntetésre ítélem.”¹⁹ A nyelvileg parancsként megfogalmazott mondatok „héjában” – mondja Somló – tehát olykor egy ígéret is rejtőzik. Ennek kibontása értelmezési kérdés.²⁰

Somló itt arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a megkülönböztetés már szerepelt Benthamnál és Austinnál is. Az idézett helyen Austin primary és secondary rightsról beszél: „a legtöbb jogrendszerben egy egész sor elsődleges jogosultság nem különül el a másodlagos jogosultságoktól. Azaz: az elsődleges jogosultság és kötelezettség nincsen körülírva meghatározott és szubsztantív módon, hanem a törvényhozás (legislature) egy olyan kijelentése (declaration) keletkezteti vagy teszi kikényszeríthetővé, hogy egy ilyen és ilyen cselekedet vagy tartózkodás valamilyen, vagy hiba, jogsértésnek számít. És a fél, aki a jogsérelmet elszenvedte, ilyen és ilyen jogorvoslatot kap a jogsértést elkövetővel szemben; vagy hogy a jogsértő meg lesz büntetve egy bizonyos módon.”²¹ A jogalkotó tehát az elsődleges parancsával egy időben rejtett ígéretet is tesz azoknak, akiket a parancs közvetetten érint, hogy a parancsot be fogja tartatni.

Ez a fejtegetés már az ígérő jogi fejezetet vezeti fel. Somló külön alfejezetet szentel a parancsoló jog és az ígérő jog koncepciójának.²² A fejezet a *Sollen-tételezések (Sollenssätze) fajtái az érvényességigény alapján* alcímmel kezdődik. Somló előbb azt tisztázza, hogy a norma és a sollen-tételezések nem fedik egymást, mert az utóbbi szűkebb kategória. A sollen-tételezéseket először is abszolút és empirikus (vagy akarati) sollen-tételezésekre lehet bontani. Abszolút sollen-tételezések például az értékek (így az igazságérték, amellyel később a *Prima Philosophia*²³ foglalkozik). Az empirikus vagy pszichológiai alapú sollen-tételezések ismét kétfélék lehetnek, a vágykifejezések vagy óhajok és az akaratkifejezések. Az

18 Somló 1917. 191 és következők.

19 „Untergebene, stehlt nicht, wie: Richter, verurteilt den Dieb zu Gefängnis, allenfalls sogar: Untergebene, ich, Rechtsmacht, verspreche euch die Bestrafung der Diebe mit Gefängnis.” (Somló 1917. 189.)

20 Was für Rechtsnormen in der Hülle eines gegebenen Rechtstextes stecken, ist eine Interpretationsfrage. (u.o.)

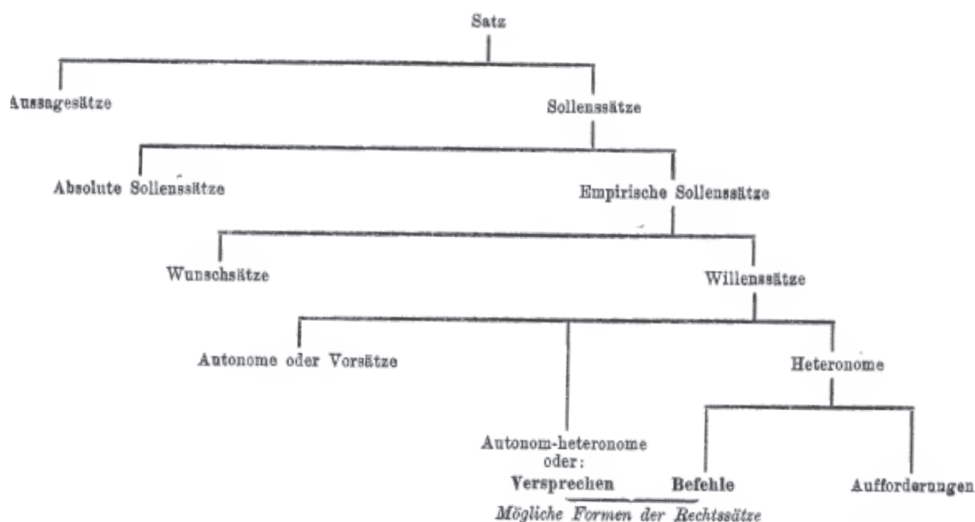
21 Austin 1885. 767: „In most systems of law, a vast number of primary rights and duties are not separated from the secondary: That is to say : The primary right and duty is not described in a distinctive substantive manner; but it is created or imposed by a declaration on the part of the legislature, that such or such an act, or such or such a forbearance or omission, shall amount to an injury: And that the party sustaining the injury shall have such or such a remedy against the party injuring ; or that the party injuring shall be punished in a certain manner”. (Idézi Somló 1917. 190.)

22 Somló 1917. 208–213.

23 Somló 1926.

akarati kijelentéseknek pedig újabb két típusa van, az autonóm, azaz az embernek önmagára vonatkozó (ide adott esetben ki nem mondott akarati kijelentések is tartoznak, amilyen az elhatározás, hogy valamit csinálni fogok), és a heteronóm, azaz a mások viselkedésére vonatkozó akaratnyilvánítások. Utóbbi ismét kétféle lehet, a „gyengébb” kérés (amely magában foglalja a tanácsot, a figyelmeztetést stb.) és a feltétel nélküli (a másik beleegyezése nélkül) is érvényességre igényt tartó parancs (pozitív parancs vagy tilalom). Végül az autonóm és a heteronóm akaratnyilvánítások között helyezkedik el az ígérlet. Autonóm, mert a saját jövőbeli cselekvéséről (helyesebben akaratomról) teszek kijelentést, azaz saját magamnak „parancsolok”, azonban heteronóm mozzanatot is fellelhetünk benne, hiszen az ígérlet címzettjével szemben kötve leszek.

Az érvényességi igény kulcsszerepet játszik Somló elméletében. A parancsot az egyszerű kéréstől Somló szerint ugyanis nem a szankció vagy a szankció lehetősége különíti el – hiszen a parancs akkor is az marad, ha történetesen nem áll módomban szankcionálni.²⁴ Ez Austinhoz képest óriási különbség. Ugyanez igaz a címzett tudomásulvételével kapcsolatban is – ez szintén nem kelléke a parancsoknak. A szolgáltnak adott parancs attól parancs marad, hogy épp nem hallotta meg.²⁵ Ami az egyes formákat megkülönbözteti egymástól, az elsősorban tehát az érvényességi igényük. Az érvényességi igény (Geltungsanspruch) fogalmát Somló Stammlertől kölcsönzi, és az első definíciója ezzel kapcsolatban az, hogy az nem más, mint az akaratnyilvánítás szándékolt értelme.

1. ábra. A sollen-tételek csoportosítása a *Juristische Grundlehrében*²⁶

24 Somló 1917. 200.

25 Somló 1917. 199.

26 Somló 1917. 194.

Az ígéret tehát egy félig autonóm, félig heteronóm akartnyilvánítás, amelyet speciális érvényességi igénye is megkülönböztet a többi sollen-tételezéstől. A parancsok és ígérek megkülönböztetése „nem ismeretlen”²⁷ az irodalomban – mondja Somló. Először Jhering egyoldalúan és kétoldalúan kötelező norma megkülönböztetését idézi. Jhering a *Der Zweck im Recht*²⁸-ben azt fejtegeti, hogy míg a despotizmusban az egyoldalúan kötelező normák a jellemzőek, addig a fejlett jogállapotban a kétoldalúak kötelezőek, amelyek magát a jogalkotót is kötik. Ugyanakkor, mivel a saját magunk számára adott imperatívuszok önellentmondás, ezek csak ígérek lehetnek.

Somló hosszan idézi *Bierlinget* is, aki szerint a jogi normák és a parancsok nem teljesen esnek egybe, hiszen a jog megegyezései normákat (Vertragsnorm) is tartalmaz. (Ezek a Somló saját kategorizálása szerinti konvencionális szabályok.) Máshol azonban Bierling olyan „egyoldalú jogi nyilatkozatokról” beszél, amelyek az uralkodók hatalmának megszilárdítását szolgálják. Ilyen például a római magisztrátusok által kibocsátott edictum.²⁹ Végül Somló Thont idézi. Thon szerint az állam a normákban gyakran állami döntéseket hirdet ki, amelyekkel egyeseknek ígéreteket tesz. Ezekre az ígéretekre a magánszemélyek később várakozásokat építhetnek.³⁰

A két kulcsszerző: Reinach és Jellinek

Láthatjuk tehát, hogy Somló mind mesterének elképzelései között, mind pedig a német szakirodalomban bőven talál olyan előzményeket, amelyek az ígérő jog általa kreált konstrukcióját támasztják alá. Ezek az elméletek ugyanakkor legfeljebb inspirációk és hivatkozási alapok, mert az ígérő jog Somló-féle konstrukciója valójában két elméleten nyugszik: Reinach a priori jogelméletén és Jellinek államelméletén. Ezen elméletekkel való összefüggés rendkívül összetett és sokszálú. Nézzük tehát meg e két elméletet egy kicsit részletesebben.

A Husserl-tanítvány, az igen korán, tragikusan meghalt nagy tehetség, Adolf Reinach 1913-ban tette közzé *Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechtes*³¹ című, több mint 180 oldalas művét a Husserl-évkönyvben. A mű ugyan Husserl fenomenológiájának inspirációjára született, de messze túlmutat a fenomenológia szokványos módszerein. Reinach célja itt az, hogy ugyanúgy mutassa fel a tértől és az állandóan változó jogtartalomtól függetlenül a jog alapfogalmain (Grundgedanke), ahogy a $2 \times 2 = 4$ felmutatható a szemléltől és a kortól függetlenül. A tanulmány első fejezete a jog, (igény), kötelezettség, ígéret címet viseli, majd ezt követően azokat a különböző szociális aktusokat elemzi, amelyek a jogot megalapozzák. Reinach ezek közül is a legfontosabbnak az ígéretet tartja. Az ígé-

27 Somló 1917. 208.

28 Jhering: 1917. 258–259. (Idézi Somló 1917. 209.)

29 Bierling 1894. IV. kötet, 209. (Idézi Somló 1917. 209.)

30 Thon 1878. 142. (Idézi Somló 1917. 210.)

31 Reinach 1913. 685–847. Internetes forrása: <http://www.ophen.org/pub-101093>, a szöveg eredeti verziója pdf-ben: <http://www.sdvigipress.org/dox/102960/101093.pdf>

ret az igény és a kötelezettség gyökere.³² Somló hosszan idézi Reinachot: „Az ígérlet sem nem akarat, sem nem akaratnyilvánítás, hanem egy önálló, spontán tett, ami kifelé fordul, láthatóvá válik. Ezt a megjelenési formát ígéretnyilatkozatnak hívják. Ez csak közvetetten akaratnyilvánítás, amennyiben az akarás szükségszerűen a spontán ígéretnek az alapjául szolgál. Csak amennyiben az ígérlet külső részénél maradunk, anélkül, hogy magában elmélyednénk, csak akkor lehetne összekeverni egy akaratszándék közlő tájékoztatásával. Ugyanazok a szavak, »ezt meg akarom tenni érted« szerepelhetnek mint ígéretnyilatkozat és mint közlő véleménynyilvánítás is. Ez különben máshol is így van: különböző szociális aktusok ugyanazt a megjelenési formát használják.”³³

Reinach tehát a jog a priori kategóriái, azaz a szociális aktusok között kulcsfontosságot tulajdonít az ígéretnek, amelynek a megjelenési formája nyelvi ugyan, azonban teljesen mégsem fedti azt. Somló az ígérletet nem tekinti a jog legfontosabb kategóriájának. Egyrészt nem osztja Reinach szociális aktusokra vonatkozó elméletét, másrészt más jelenségeket is felhasznál a jog magyarázatához: legfőképpen a parancsot, tágabb értelemben pedig a kellést kifejező kijelentéseket, és az ezt nem teljesen fedő normákat. És persze az egész háttérben az „érvényességi igényt”.

Somló Reinach elméletének használatával egy olyan új elméletre támaszkodik, amelyet ma már két diszciplína előfutárának is tekintenek: egyfelől a jogi fenomenológiáénak,³⁴ másfelől pedig a „társadalmi aktus” elméletet a beszédaktus-elmélet egyik előfutárának. Többen is megjegyezték már, hogy Reinach társadalmi aktusokról szóló tana „meghökkenítő hasonlóságot mutat Austin és Searle később kifejlesztett beszédaktus-elméletével”.³⁵

Ugyanakkor Reinach elméletének van egy nagy hiányossága. Hiszen Somló Austin nyomán a jogot a jogalkotó hatalom akaratnyilvánításaként jellemzi, de Reinach elmélete, mint a magánjog megalapozásának teóriája, sem a parancs, sem semmilyen autoritás, így a jogalkotó hatalom létevel sem számol. És itt jön a képbe Jellinek.

A jogalkotó hatalom és az ígérlet fogalmainak metszéspontjában az ígérő állam áll, amely Jellinek elméletében igen fontos szerepet játszik. Jellinek az *Allgemeine Staatslehre* 11. fejezetében, az Állam és jog című 3. alfejezetében foglalkozik az „állam saját joga által történő megkötöttségével”.³⁶ Jellinek azzal a problémával kezdi a fejtegetését, hogy az állam, amely szabadon megváltoztathatja a jogszabályokat, vajon a saját magára vonatkozó jogszabályok tekintetében kötve van-e? Itt Jellinek is a magánjogra utal és az ígérlet kategóriájára. Az ígérlet köti az ígérlet adójának akaratát. Sőt: minden állami parancs mögött kell hogy álljon logikailag

32 Reinach 1913. 718.

33 Reinach 1913. 715. Hivatkozva Somló 1917. 205.

34 Funke 2004. 37.

35 DuBois 2016.

36 Jellinek 1914. 367–375.

egy ígéret is a parancs betartatására.³⁷ Ha az állam valamit parancsol az egyik alattvalójának, amely érinti egy másik alattvalója jogait, ezzel hallgatólagosan a másiknak ígéretet is tesz a parancsa betartására. Jellineknek tehát az ígéret biztosíték az állam részéről a jog betartására. Épp ez az, ami megkülönbözteti az abszolutisztikus államokat a jogállamoktól. Ugyanakkor – teszi hozzá mindehhez Somló – Jellinek az ígéret kategóriáját csak az államjogban alkalmazza, nála ennek a magánjog tekintetében nincsen jelentősége.

Ez utóbbi megjegyzés már átvezet bennünket Somló elméletéhez, amelyben a jogalkotó hatalom ígéretei valóban igen fontos – bár igencsak ellentmondásos – szerepet kapnak. Nézzük akkor magát az elméletet részletesebben.

Az ígérő jog működése

A *JG* két részre tagolódik. Az első részben találhatjuk a joghoz szükséges, azzal szükségszerűen együtt járó és ezért a prioriként feltételezett fogalmakat, amelyek nélkül tehát „teljességgel elképzelhetetlen” bármiféle jogállapot.³⁸ Ezeket Somló néha a jog formáját adó fogalmakként is aposztrofálja, szemben a „jogtartalmi”, ezért esetleges és változó fogalmakkal.³⁹ Az első rész lényegében Somló normatánának és a jogalkotó hatalomnak a részletes leírása, és az itteni fejtegetésekben rengeteg empirikus leírást, szociologizálást, sőt pszichologizálást találunk. A második rész a két alapfogalom (modern) jogra alkalmazása. Némileg leegyszerűsítve mondhatjuk, hogy a *JG* első része a szociológus, míg a második az újkantianus Somló műve. Ezen felül a második részben kapnak helyet a jog „nem szükségszerű” fogalmi elemei. E részben van szó a parancsoló és ígérő jogról is ugyanúgy, ahogy a társadalom és az állam megkülönböztetéséről, a jogalkalmazás-elméletről vagy a jogforrástanról. Itt találhatjuk meg, a tizenharmadik fejezetben, „jogi kötelezettség és a jogigény” címmel a parancsoló és ígérő jog alkalmazását a modern jogrendszerekre. Ez elsősorban tehát az alanyi jogok, a jogosultság, a kötelezettség és a jogigény, illetve ezek variációinak magyarázatát jelenti a különböző jogágakban.

Somló azzal kezdi a fejtegetését, hogy kötelezettséget csak egy norma keletkeztethet, amely, mint azt korábban láthattuk, vagy parancs, vagy ígéret. A parancs az alávetetteket kötelezi a jogalkotó hatalommal szemben. Ilyen jogviszony pl. az adófizetési kötelezettség, de ilyen a büntetőjogi tiltó szabály is.⁴⁰

A jogalkotó hatalom (a modern jogban az állam) azonban ígéreteket is tesz. Emiatt létezhet egy másik fajta viszony is a jogalkotó hatalom és a címzettek között.⁴¹

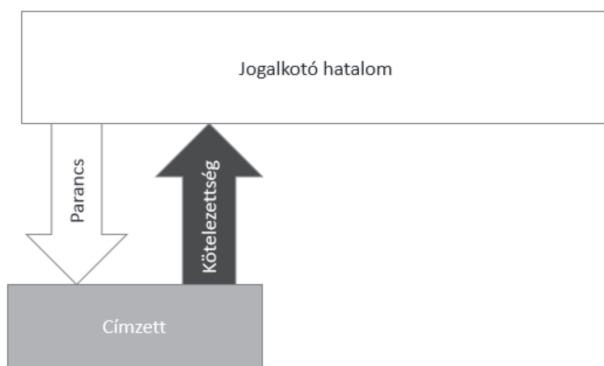
37 Jellinek ³1914. 359–360. (Idézi Somló 1917. 211.)

38 Somló 1917. 9.

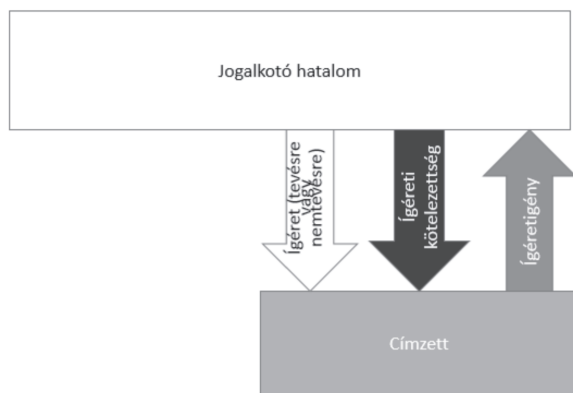
39 Uo.

40 Somló 1917. 430–431.

41 Somló 1917. 439.

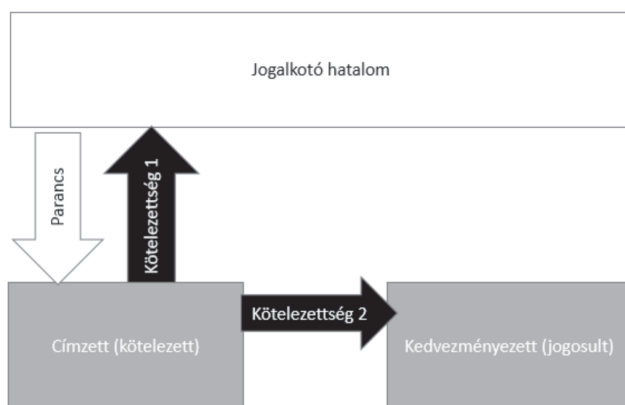
2. ábra. A parancsoló jog alapfelépítése

3. ábra. Az ígérő jog alapfelépítése

Az ígéret magát a jogalkotó hatalmat köti, és ezzel egy időben a címzettnek igénye keletkezik arra, hogy az ígéretet a jogalkotó hatalom betartsa. Az ígérek lehetnek tevésre vagy nemtevésre vonatkozó ígérek is, azaz felvehetik pl. a „megígérem, hogy kikényszeríték bizonyos jogosultságokat” formát is, de azt is, hogy „megígérem, hogy tartózkodni fogok bizonyos cselekedetektől”. Ez utóbbiak a szabadságjogok, a valaki részére történő biztosításuk pedig az engedély.

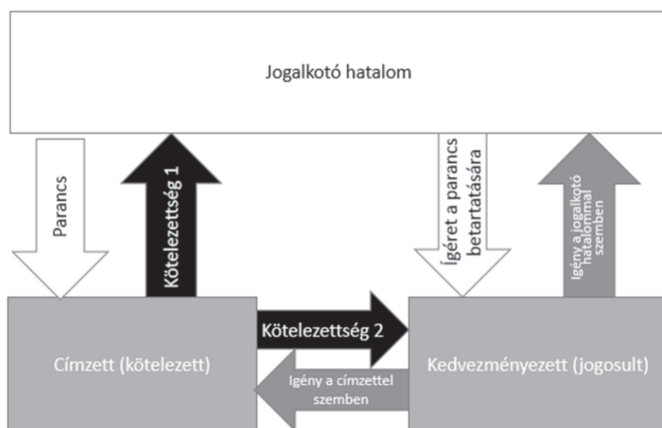
A helyzetet azonban komplikálhatja – mondja Somló –, hogy egy parancs nemcsak arról szólhat, hogy valamit a jogalkotó hatalom felé kell teljesíteni, hanem arról is, hogy pl. egy bizonyos kötelezettséget egy másik normacímzett felé kell teljesíteni.

4. ábra. *Parancsoló jog kétféle parancskötelezettséggel*

Ekkor kétféle kötelezettség keletkezik. Egyfelől fennáll az eredeti parancs-kötelezettség a jogalkotó hatalom irányába (elsődleges parancskötelezettség). Másfelől azonban tipikusan (de nem szükségszerűen) a jogalkotó hatalom egy juttatást is adhat a kedvezményezett irányába, amellyel egy másodlagos kötelezettség keletkezik a jogosult irányába is⁴² (másodlagos parancskötelezettség). Figyeljük meg, hogy ebben a konstrukcióban egyelőre nincsen kapcsolat a kedvezményezett és a jogalkotó hatalom között.

Ezektől pedig ismét logikailag függetlenül a jogalkotó hatalom egy ígéretet is tehet a kedvezményezettnek, hogy amennyiben az adott cselekedetet a címzett nem tanúsítja, majd azt ő kikényszeríti. Ez az ígéretigény vagy másodlagos jogi igény. Az ábránk tehát a következőképpen egészül ki:

5. ábra. *Parancsoló és ígérő jog kombinálódása egy magánjogi jogviszony esetén*

⁴² Somló 1917. 441.

Ahogy a kétféle parancskötelezettséget nem szabad összekeverni, ugyanúgy nem szabad a kétféle ígéreti igényt sem összemosni. Attól, hogy a kedvezményezettnek igénye keletkezik a címzett felé, még létezik az eredeti jogalkotói ígéretből fakadó és a jogalkotó által támasztott igény is.⁴³

Jól látható, hogy ezzel a konstrukcióval válik magyarázhatóvá a parancselméleti kiindulópontból a magánjog szerkezete, amelyet egyébként a parancselmélet pusztán a parancsra alapozottan nem képes magyarázni. A címzett és a kedvezményezett közötti jogok és kötelezettségek a jogalkotói ígéretből és parancsból fakadnak, függetlenül attól, hogy a jogviszonyt látszólag (!) a két fél hozta létre, és nyilván a szerződések tekintik a jogok és a kötelezettségek forrásaként, valamint függetlenül attól, hogy a norma megfogalmazásában nyelviileg sem a parancs, sem az ígéret nem explicit.

Lássuk ezt működés közben! Ha egy egyszerű (pl. kölcsönszerződésre vonatkozó) szerződéses viszonyt veszünk alapul, akkor a parancsok és az ígérek, valamint a kötelezettségek és a jogosultságok (igények) egyszerű mondatokkal így hangzanak:

1. Jogalkotói parancs a címzett felé: Fizess a kedvezményezettnek X összeget!
2. Jogalkotói ígéret a kedvezményezett felé: Ígérem, hogy kikényszerítem X összeg megfizetését a címzett részéről (ha nem fizet).
3. Címzett elsődleges kötelezettsége a jogalkotó hatalom felé: Meg kell fizetnem a címzettnek X összeget.
4. Címzett másodlagos kötelezettsége a kedvezményezett felé: Meg kell fizetnem neked X összeget.
5. Kedvezményezett igénye a jogalkotó hatalom felé: Ki kell kényszerítened (mert megígérted) X összeg megfizetését a címzett részéről, ha nem fizet.
6. Kedvezményezett igénye a címzett felé: Meg kell fizetned felém X összeget. (Mert a jogalkotó hatalom megparancsolta neked.)

A fentebbi elmélettel – mondja Somló – olyan jelenségek is megmagyarázhatók, mint pl. a *lex imperfecta*, ami ebben a keretben egyszerűen jogalkotói ígéretből fakadó kedvezményezeti igény a korrelatív parancskötelezettség nélkül.⁴⁴ Ugyanígy magyarázhatók a különböző jogági elválasztások is. Míg az alkotmányjog csak elsődleges ígéretigényeket tartalmaz (ezek az ún. promittív szabályok), addig a közigazgatási és a büntetőjog elsősorban csak elsődleges parancsigényeket. (Ezek az imperatív szabályok. Bár azon már lehet vitatkozni, és Somló ezt a kérdést nyitva is hagyja, hogy a tiltó imperatív büntetőszabályok nem jelentenek-e egyben ígéretet az állampolgárok felé arra nézvést, hogy az állam üldözi a bűncselekményeket.) Végül, ahogy azt már említettem, az ún. imperatív attributív-szabályok (parancsok és ígérek egyidejűleg) építik fel a magánjog egészét. Az alanyi jogok egész katalógusa is magyarázható ezzel az elmélettel: a közjogi

43 Somló 1917. 444.

44 Somló 1917. 448.

alanyi jog mindig ígéreten alapszik. A közjogi alanyi jogok az állam egyoldalú ígéretei: a jogalkotó hatalom bizonyos cselekedetektől való tartózkodására szólók a szabadságjogok, míg a cselekvésre szólók a pozitív alanyi jogok. A magánjogi alanyi jogok pedig egyszerre tartalmaznak parancsot és ígéretet más alattvalók magatartására vonatkozóan. Kérdés, hogy mi történik a perjogokban? Somló nem tárgyalja a problémát, de a dolog azon múlik, hogy a perbeli résztvevők jogait és kötelezettségeit egymással szembeni jogoknak és kötelezettségeknek tekintjük-e vagy az állammal szembeni jognak és igénynek.

Az ígérő jog elméleti pozíciójának értékelése

Somló heroikus kísérletét eszmetörténeti szempontból kétféleképp is értelmezhetjük. Mondhatjuk, hogy az voltaképp az utolsó kísérlet egy nagy általános jogtan megalkotására, hiszen Somló után hasonló mű már nem jelent meg. A német elméleti jogtudomány ezután kétfelé ágazik. Az egyik ág egy jóval alacsonyabb absztrakciós szint felé veszi az irányt, ebből lesznek a háború utáni német dogmatika olyan teljesítményei, mint Josef Esser *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung*⁴⁵ vagy Wolfgang Fikentscher *Methoden des Rechts*.⁴⁶ Ezt az irányt már jobban érdekli a jogászai módszertan és a dogmatika, módszere erősebben összehasonlító módszer, és mind a vizsgált jogrendszerek, mind pedig a vizsgált jogterületek vonatkozásában jóval konkrétabb témákat mozgat, mint az általános jogtanok. A másik irány pedig a kifejezetten filozófáló és az általános jogtanoknál jóval magasabb absztrakciós szintű jogfilozófia, amellyel kapcsolatban Somló a naplójában már 1914-ban arról beszél, hogy az egy új elmélettől „terhes”.⁴⁷ Ez az elmélet aztán meg is születik: ez lesz Kelsen *Reine Rechtslehre*-je.

Ámde egy másik olvasat is lehetséges: Somló *Grundlehr*-jét fel lehet fogni az általános jogelméletek egyik első reprezentánsaként, sőt, akár Kelsen és Hart előfutáraként is. Funke például kifejezetten úgy tekint Somló elméletére, mint a kelsen-i bécsi iskola egy előfutárára.⁴⁸

Akárhogy is legyen, Somló elmélete, amely oly sok nagyon nehezen összeegyeztethető elméletet igyekezett összebékíteni egy végső, nagy szintézisben, épp ezért ellentmondásokkal terhes. Ennek leglátványosabb megnyilvánulása az, hogy Somló saját szociológus előéletét az austini empirikus fogalmakon alapuló elméleten és a születőben levő beszédaktus-elméleten (Reinach) keresztül igyek-

45 Esser 1972.

46 Fikentscher 1977.

47 Somló Bódog naplója, 3. kötet, 2014. november 8-i bejegyzés. Itt Somló Radbruch frissen megjelent, *Grundzüge der Rechtsphilosophie* (Leipzig, Quelle & Meyer, 1914) című művéről ír röviden, és ennek kapcsán jegyzi meg, hogy ez nem az a jogfilozófia, „mellyel a német jogtudomány már terhes”.

48 Funke-Sólyom 2013. 67.

szik becsempészni, ugyanakkor kulcsszerepet ad az érvényességi igény újkantiánus koncepciójának is. Mindez komolyan kihat az ígérő jog koncepciójára is, amelyet egyébként igen sokan kritizáltak már a mű megjelenését követően is.⁴⁹ Lássuk csak, hogy miért.

Először is Somlónál az érvényességi igény eleve kétarcú: egyszerre valamiféle pszichológiai állapot (az akarás tulajdonsága), de egyben a normák világának pszichikumtól független jellegzetessége is, hiszen az abszolút sollen-tételezések, mint amilyenek az értékek is, rendelkeznek ezzel. Reinach célja az elméletével a magánjog filozófiai, a priori alapjainak feltárása: azoknak a társadalmi aktusoknak a részletes jellemzése, amelyek megalapozzák a magánjogot, az áruforgalmat. (Nem véletlenül szentel nagyon tág teret az ígérlet kategóriájának, amely a szerződéses viszonyok egyik, ha nem a legfontosabb alapeleme.) Reinach elemzésében ugyanakkor egyértelműen nyelvi és pszichológiai tényezőig megy vissza. Somlónál az „érvényességi igény” ugyanakkor semmiképpen sem kizárólag pszichológiai vagy nyelvi jellegzetesség, hanem a sollen-tételezések inherens tulajdonsága is. Így azonban azzal a paradoxonnal szembesülünk, hogy amennyiben a parancs, az ígérlet stb. a jog szempontjából empirikus és a priori kategóriák, ahogy Reinach feltételezi (és sok ponton Somló is vallja), miként lehetséges, hogy az ezek által reprezentált érvényességi igény (amely épp emiatt különböző) fogja ezeket mégis egymástól elkülöníteni? Másképp: mi van „előbb”: a pszichikum és a nyelv, majd a parancs, és az ígérlet, amely megtestesít egy érvényességi igényt, vagy az érvényességi igény, amely ezeket egymástól elkülöníti? Avagy már az érvényességi igény is empirikus jellemzőkön nyugszik? (Az akarat valamilyen jellegzetessége?) Más helyen, az akarat elemzésénél Somló ugyanebbe a dilemmába ütközik, hiszen meg kell különböztetnie egymástól az akarat empirikus fogalmát a jogszabályok által létrehozott (normatív) akarat-fogalomtól, amely „a szó lélektani értelmében nem az”.⁵⁰ Ennek nemcsak a kollektív jogalkotás esetén van jelentősége („a jogalkotó akarata”), hanem a magánjogban is, amikor az akarat és az akaratnyilvánítás (a leírt szerződés) konfliktusba kerülnek egymással. Az akarat tehát (akárcsak az ígérlet, amely nyilatkozat a későbbi akaratunkra vonatkozóan) egyszerre a pszichológiai, a nyelvi és a „transzcendentális” világba tartozó fogalom, és mindig azok a jellegzetességei domborodnak majd ki, amelyek épp jobban erősítik az érvelést.⁵¹

Másodszor – részben épp emiatt – maga az ígérő jog kategóriája, Somló újítása is feszültségekkel terhelt. Somló maga is egyik legnagyobb elméleti vívmányának tartja, hogy a parancsok mellé beilleszti az ígérlet – eredetileg tehát a magánjog

49 Weyr 1920. 116; Pitamic 1918. 745; Beling 1925. 71–72; Kelsen, 1920. 34., idézi: Funke–Sólyom 2013. 79.

50 Somló 1917. 224–225.

51 Funke ugyanígy a normatív és az empirikus nézőpont összemosását tartja a *Grundlehre* legnagyobb gyengeségének.

társadalom- és nyelvfilozófiai magyarázatából kisarjadó reinachi kategóriáját. Ha azonban az ígélet empirikus kategória, az absztrakt jogalkotó hatalom hogyan ígérhet meg bármit? Ráadásul az ígélet Somló szerint a jognak nem szükségszerű eleme: nem a priori (jogi alaptani) fogalom, hiszen nélküle elképzelhető jog. Mivel azonban az alkotmányjog, a közjog nagy része (pl. a perjogok) és a magánjog teljes rendszere ezen nyugszik, a következmény az lesz, hogy a jog archetipikus formái (pl. a római magánjog egésze) kiesnek a pusztán a priori fogalmakkal magyarázható jog kategóriájából. Milyen magyarázata a jognak az, amely a római jog és általában a magánjog egészét valamiféle esetleges és a jog szükségszerű fogalmába nem illeszkedő jelenséggént magyarázza? Itt nyilvánvalóan az austini kiindulópont béklyózza Somlót. Ez eredményezi azt az ellentmondást is, hogy az ígérő jog a jogalkotó hatalomból (amely fogalmilag kívül kell hogy álljon a jogon) a jogok egyfajta címzettjét hozza létre. Végző soron elég valószínűnek tűnik, hogy az ígérő jogalkotó hatalom a kor valóságát és alkotmányos monarchiáit tükrözte: a jog által nem, vagy csak igen gyengén megkötött szuverént.

Végül – és erre a vonatkozó helyeken már utaltam – a jognak a jogalkotó által kiadott parancsokkal és ígéretekkel való azonosítása (ráadásul úgy, hogy ezek közül csak a parancs az a priori, szükségszerű elem) a mindennapi jogi jelenségek egy részének egészen extrém magyarázatára vezet. Például minden magánjogi jogviszony létrejöttékor tételeznünk kell egy jogalkotói parancs és egy ígélet egyidejű létrejöttét, amely a jogviszonyt valójában létrehozza. A magánjogi jogviszonyokat eszerint tehát nem a felek hozzák létre. Ez ellentmond a józan észnek. Továbbá a szabadságjogok csak a jogalkotó hatalom tűrésre szóló ígéreteként értelmezhetők. Míg az elsőnél még lehet úgy érvelni, hogy a gazdasági kapcsolat létrejöhet a felek között a jogalkotó hatalom parancsai és ígérétei nélkül, s a jogalkotó hatalom később részesíti ezt a tényszerű kapcsolatot jogi védelemben, a szabadságjogok esetén még ez a magyarázat is elesik. Somló elméletében az államon kívül és az állam nélkül elképzelhetetlenek a szabadságjogok. Ma már számunkra ez az elmélet teljesen elveszítette a magyarázó erejét.

Kevéssé méltatott összefüggés, hogy Somló ugyanakkor ezzel az ellentmondásokkal terhelt kísérlettel is jó irányba tapogatózik, és ezt épp a huszadik század egyik legbefolyásosabb jogfilozófusának, Herbert Hartnak az elmélete támasztja alá. Az austini elméletet ugródeszkának használó és az újkantiánus gondolkodási keretek kalodájában nem vergődő, de a szociális aktusok (beszédaaktusok) elméletéből is inspirációt merítő Herbert Hart lesz az, aki végül helyrerakja a puzzle darabjait, mégpedig a másodlagos jog koncepciójával. Mint az ismert, Hart is Austin (szándékosan félreértelmezett) elméletéből indul ki, és az egyik újítása épp az, hogy a magatartásokat kötelezővé tevő vagy tiltó szabályok mellett egy modern jogrendszer rendelkezik ún. másodlagos szabályokkal is, amelyek az elismerés, a változtatás és az ítékezés szabályai.⁵² Az elismerési szabály a jog azonosítását

52 Hart 1995. 114–118.

szolgálja, eloszlatja a hivatalos és a nem hivatalos közötti bizonytalanságot. A változtatás szabályai egyfelől a hivatalos jogalkotás szabályait jelentik, másfelől magánszemélyeket hatalmaznak fel arra, hogy bizonyos ügyleteket kössenek, s így alátámasztják az „ígérettevés erkölcsi intézményét” is.⁵³ Végül az ítélkezési szabályok „felhatalmaznak bizonyos egyéneket annak a kérdésnek a hivatalos eldöntésére, hogy egy adott esetben vajon megsértették-e az elsődleges szabályt”.

Hart és Somló elgondolása között azonnal érezzük a hasonlóságot. Nyilvánvaló, hogy mind Hart másodlagos joga, mind Somló ígérő jogra vonatkozó konstrukciója ki szeretne küszöbölni egy érezhető hiányérzetet. Hiszen a modern jogrendszerek nyilvánvalóan nem csak a jogalkotó hatalom parancsaiból állnak.

A problémát azonban eltérő módon oldják meg. Mi az oka ennek? Elsősorban az, hogy eleve másképp értelmezik a parancs fogalmát. Míg Hart a parancsot a magatartási szabállyal azonosítja, és azt keresi, hogy egy jogrendszer a magatartási szabályokon kívül milyen elemekből áll még, addig Somló „parancsa” valójában a jogalkotó bármilyen parancsa lehet. Somló csak szórványosan azonosítja a parancsot a kifejezett magatartási szabállyal. Ebből származik a mindkettejük által posztulált kiegészítő jog különbsége. Hart a pusztá magatartási szabályok mellé helyezi a másodlagos jogot, mint amely a jog hatékonyságát és rendszerszerűségét fokozza. Somló számára az igazi problémát az jelenti, hogy miként lehet megmagyarázni a közigazgatási jog, az alkotmányjog (tehát a jogalkotó hatalmat magát is kötelező szabályok) létét, és hogyan lehet megmagyarázni a parancselmélettel a teljes magánjogot és a magánjogi megállapodásokat kikényszerítő jog létét (a perjogokat). Somló ezután Reinach pszichologizáló és nyelvfilozófiába hajló elméletét és Jellinek állami megkötöttségről szóló tanát építi bele az elméletébe ezzel a céllal. Hart más utat választ, mert nem elsősorban az államjog stb. léte érdekli, hanem az, hogy vajon miként lehet azt a modern jogrendszert átfogóan magyarázni, amely nyilvánvalóan nem csak tisztán magatartási szabályokból áll.

Irodalom

- Austin, J. 1885. *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law I–II.* (ed: Robert Campbell, R. – Austin, S.) London.
- Bergbohm, K. 1892. *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie. Kritische Abhandlungen.* Leipzig.
- Bierling, E. R. 1894. *Juristischen Prinzipienlehre, Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr* (Paul Siebeck). Freiburg I.B. und Leipzig.
- DuBois, J.– Smith, B. 2016. Adolf Reinach. In: Zalta E. N. (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy.* <http://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/reinach>

53 Hart 1995. 117.

- Beling, E. 1925. Besprechung: Felix Somló, Juristische Grundlehre. *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 3. F., Bd. 21, 50–83.
- Esser, Josef 1972. Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung. Athenäum Verlag, Königstein im Taunus.
- Fikentscher, W. 1977. *Methoden des Rechts*. Tübingen.
- Funke, A. 2004. *Allgemeine Rechtslehre als juristische Strukturtheorie: Entwicklung und Gegenwärtige Bedeutung der Rechtstheorie um 1900*. Tübingen.
- Funke, A. – Sólyom, P. 2013. Einleitung. In: Funke – Sólyom (ed.): *Verzweifelt objektiv (Tagebuchnotizen und Briefe des ungarischen Rechtsphilosophen Felix Somló (1873–1920))*. Böhlau, Köln.
- Hart, H. 1995. *A jog fogalma*. Budapest. [ford.: Takács Péter]
- Jellinek, G. ³1914. *Allgemeine Staatslehre*. Berlin.
- Jhering, R. 1877. *Der Zweck im Recht*. Leipzig.
- Kelsen, H. 1920. *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*. Tübingen.
- Merkel, A. 1874. Über das Verhältnis der Rechtsphilosophie zur „positiven“ Rechtswissenschaft und zum allgemeinen Teile. *Grünhuts Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart* 1. Wien.
- Pitamic, L. 1918. Eine „Juristische Grundlehre“ [Besprechung von Felix Somló, Juristische Grundlehre]. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 3. 734–757
- Reinach, A. 1913. Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechtes. *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung* (röviden átaláiban Husserls Jahrbuch für Philosophie-ként hivatkozták, így Somló is) I/2. 685–847. Internetes forrása: <http://www.ophen.org/pub-101093>, a szöveg eredeti verziója pdf-ben: <http://www.sdvigpress.org/dox/102960/101093.pdf>
- Somló, F. 1917. *Juristische Grundlehre*. Leipzig.
- Somló, F. 1926. *Gedanken zu einer ersten Philosophie*. Berlin.
- Somló Bódog naplója. Quart. Hung 3038/1–4.
- Stammler, R. 1911. *Theorie der Rechtswissenschaft*. Halle.
- Thon, A. 1878. *Rechtsnorm und subjektives Recht*. Wien.
- Weyr, F. 1920. Zur Frage einer juristischen Grundlehre. *Philosophie und Recht. Zeitschrift für Philosophie und Rechtswissenschaft, philosophische Parteienlehre, juristische Erkenntnistheorie* (Rechtsfindung) und Pädagogik, 1. 45–49., 112–118.